

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

SƏDAQƏT KƏRİM QIZI ƏSƏDOVA

AZƏRBAYCAN DİLİNİN BORÇALI ŞİVƏLƏRİ
(FONETİK VƏ QRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ)

5706.01 – Azərbaycan dili

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2014

Dissertasiya Bakı Slavyan Universitetinin Türkologiya kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Qəzənfər Şirin oğlu Kazımov**
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **Sevil Hacı qızı Mehdiyeva**
filologiya elmləri doktoru, professor

Gülxanım Qüdrət qızı Vəliyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Müasir Azərbaycan dili kafedrası

Müdafiə “_16_”_12_ 2014-cü ildə saat ____ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya elmləri doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.141 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 31, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “ ____ ” _____ 2014-cü ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya elmləri doktoru:

N.F.Seyidəliyev

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. İctimai-tarixi şərait özü azəri türklərinin yaşayış ərazisini müəyyənləşdirmiş, tarixən hal-hazırkı suveren Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından daha geniş torpaqlarda məskunlaşmasına imkan vermişdir. Təkcə Cənubi Qafqazda azərbaycanlıların istər say çoxluğu, istər dil nüfuzu bu torpaqların oborijenlərinin məhz qədim azəri türkləri olduğunu bir daha sübut edir.

Yaşadığımız zamanın son 20 ili Azərbaycan xalqının dili, tarixi və mədəniyyəti ilə bağlı bir sıra məsələləri yenidən aktuallaşdırmışdır. Onlardan biri də respublikamızın sərhədlərindən kənarında yaşayan azərbaycanlıların öz tarixi torpaqlarından didərgin salınmalarıdır. Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin 2013-cü il 9 aprel tarixli sərəncamı ilə qəbul olunan “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair” Dövlət Proqramında məsələyə xüsusi diqqət verilmişdir.

M.Ş.Şirəliyev Azərbaycan dili dialekt və şivələrini 5 qrupa ayıraraq Borçalı şivələrini Qazax və ayrım şivələri ilə eyni qrupa aid etmişdir.¹ 1958-ci ildə müəllif dialekt və şivələri yenidən qruplaşdıraraq Borçalı şivələrini Qazax, Gəncə, Qarabağ dialektləri və Ayrım şivələri ilə eyni qrupa daxil etmişdir.²

1953-cü ildə R.Rüstəmov çap etdirdiyi “Azərbaycan dialektologiyası proqramı”nda Borçalı şivələrini Qərb qrupuna aid etmişdir.³

Borçalı şivələri Türkiyədə A.Dilaçarın və İranda M.Əmirpurun əsərlərində də Azərbaycan dialektlərinin sırasında nəzərə alınmışdır.⁴ Borçalı şivələri Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələrinə daxildir.

Azərbaycan dialektologiyasında Borçalı şivələrinin öyrənilməsinə ilk cəhd Azərbaycan SSR EA Nəsimi adına Dil və Ədəbiyyatı İnstitutunun elmi əməkdaşlarının bu əraziyə ekspedisiyası ilə başlanmışdır. Ekspedisiyanın nəticələrindən 1967-ci ildə çapdan çıxmış “Azərbaycan

---

¹ Ширалиев М.Ш. К вопросу об изучении и классификации азербайджанских диалектов. Известия азербайджанского филиала АН СССР № 4, 1941, стр. 17-24.

² Ширалиев М.Ш. О диалектной основе азербайджанского национального литературного языка. Вопросы диалектологии тюркских языков. Б.; Изд-во Азерб. ССР, 1958, с. 11-12.

³ Azərbaycan dialektologiyası proqramı (tərtib edən R.Rüstəmov) B., ADU nəşriyyatı, 1953.

⁴ Бах: Azərbaycan dilinin dialekt bölünməsi. Tərtib edən: E. Əzizov, Bakı, 1989, s.18.

dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələri” monoqrafiyasında istifadə olunmuşdur.¹

Borçalı şivələrinin leksikasının ilkin monoqrafik tədqiqinə 1973-cü ildə M.N.Çobanov “Bolnisi rayonu şivələrinin leksikası” mövzusunda yazdığı dissertasiya ilə start verilmişdir. Əsər “Borçalı şivələrinin leksikası” (“Bolnisi rayonu şivələrinin leksikası”) adı ilə 1997-ci ildə monoqrafiya şəklində çapdan çıxmışdır.²

1981-ci ildə isə T.Ə.Qarayev “Gürcüstan SSR ərazisinin Azərbaycan şivələrindəki qədim türk leksik qatının tarixi-lingvistik tədqiqatı” mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir.³

Bu tədqiqatlar sırasında V.Q.Cangidzenin “Azərbaycan dili Qazax dialektinin Dmanisi şivələri” (1965) monoqrafiyasını da qeyd etmək olar.⁴

Beləliklə, Borçalı şivələrinin leksik xüsusiyyətləri müəyyən dərəcədə öyrənilmişdir. Ona görə də dissertasiyada şivələrin fonetik və qrammatik xüsusiyyətləri əhatə edilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi Borçalı şivələrinin fonetik və qrammatik xüsusiyyətləri üzərində dialektoloji araşdırma aparmaqdan ibarətdir. Bu məqsədin yerinə yetirilməsi üçün aşağıdakı vəzifələrin həyata keçirilməsi əsas götürülmüşdür:

- Borçalı şivələrinin fonetik sistemində, morfoloqiyyasında və sintaktik quruluşunda nəzərə çarpan səciyyəvi xüsusiyyətləri izah etmək, onların qanunauyğunluğunu əsaslandırmaq;
- Bu şivələrin Azərbaycan dilinin başqa dialekt və şivələri ilə, həmçinin ədəbi dil ilə oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək;
- Şivə faktlarını təsviri və tarixi-müqayisəli metod əsasında izah etmək;
- Borçalı şivələri üçün səciyyəvi olan dil materiallarından çıxış edərək onun Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri içərisindəki yerini dəqiqləşdirmək.

---

¹ Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. Azərb. SSR EA nəşriyyatı, Bakı, 1967.

² Çobanov M.Ş. “Bolnisi rayon şivələrinin leksikası”. Təhsil, Bakı, 1997.

³ Гараев Т.А. Историко-лингвистический анализ древнетюркского лингвистического пласта в Азербайджанских говорах Грузинской ССР, Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Баку, 1981.

⁴ Джайгидзе В.Г. Дманисский говор Казахского диалекта Азербайджанского языка. Изд-во Академии Наук Азербайджанского ССР, Баку; 1965, 147 с.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Azərbaycan dialektologiyasında ilk dəfə olaraq Borçalı şivələrinin fonetik və qrammatik xüsusiyyətləri monoqrafik şəkildə tədqiqata cəlb olunur. Dissertasiya işində bu şivələrin Azərbaycan dilinin dialekt bölgüsündəki yerinə yeni nəzər salınır. Onun fonetik, morfoloji və sintaktik quruluşu ətraflı şəkildə araşdırılır. Burada müşahidə olunan bir sıra qədim formalar və yeni faktlar sinxron və diaxron planda izah olunur.

Tədqiqat nəticəsində Borçalı şivələrinin fonetik sistemində saitlərin həm uzun, həm də diftonq formaları, dodaq ahənginin olması, η , x' , q' samitləri, söz əvvəlinə h , y artımı: *harava*, *yallatmax*; sonor və kar samitlər arasına sait artımı: *qalıxdım* (*qalxdım*), *туруş*(*turş*); metateza hadisəsinin intensivliyi, assimilyasiya zamanı geminatlaşma: *ossun* (*olsun*), *assin* (*al-sın*), *kərrə* (*kərə*), *çommaq* (*çomaq*) və s.; fonetik hadisələrin bu şivələr üçün səciyyəvi olması; əksər nitq hissələrinə məxsus leksikanın zənginliyi; III növ ismi birləşmələrin ikiqat mənsubiyyət əlaməti qəbul etməsi (*toy məclisinin sədrisi*); adlıq halın yerlik halı, yönlük halın yerlik halı, təsirlik halın yerlik və çıxışlıq hallarını əvəz etməsi (*üzünü öpməx'*, *payızı piçməx'*); sifətin azaltma dərəcəsinin xüsusi variantları (*-alax*, *-trax*, *-darax*, *-soy*); *-al²* feli bağlama şəkilçisi; qəti gələcək zamanın *-aş²* forması, uzlaşma əlaqəsinin formasız tipi (*mən Dəmirri*); bəzi I növ ismi birləşmələrin II növ kimi işlənməsi (*dəmir qaşığı* (*dəmir qaşiq*); feli frazeoloji birləşmələrdə felin əvvələ keçməsi və s. kimi şivə xüsusiyyətləri aşkar edilmişdir ki, bütün bunları da işin elmi yeniliyi kimi qiymətləndirmək olar.

Tədqiqatın metodu və mənbələri. Dissertasiya işinin yazılmasında təsviri və tarixi-müqayisəli metoddan istifadə olunmuşdur. Əsərdə Azərbaycan ədəbi dili və qohum türk dilləri ilə müqayisələr aparılmış, bir sıra məsələlərin izahında qədim və orta əsr yazılı abidələrinə, lüğətlər və digər türk dillərinin qrammatika kitablarına, həmçinin rus türkoloqlarının əsərlərinə müraciət olunmuşdur.

Dissertasiya müəllifin 2000-2006-cı illərdə Gürcüstan Respublikasının Borçalı mahalının 37 kəndindən topladığı materiallar əsasında yazılmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiya Azərbaycan dialekt və şivələrinin bir sıra vacib məsələlərini öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir. Əsər, eyni zamanda, dilimizin tarixi dialektologiyasını, tarixi qrammatikasını daha da təkmilləşdirmək işinə, dialektoloji, etimoloji

və məhəlli lüğətlərin hazırlanmasına, həmçinin dilçilik elmində bəzi mübahisəli problemlərin həllinə imkan verən qiymətli material verir.

Əsərdən ali məktəblərin filologiya fakültələrinin tələbələri tədris vəsaiti kimi faydalana bilərlər. Bundan başqa, kurs işlərinin hazırlanmasında, dialektoloji təcrübələrdə, həmçinin dialektologiyadan seminar məşğələlərinin aparılmasında da bu əsərdən bəhrələnmək olar.

Tədqiqatın obyektı Azərbaycan dilinin dialekt və şivələridir.

Tədqiqatın predmeti isə Azərbaycan dilinin Borçalı şivələrinin fonetik və qrammatik xüsusiyyətləridir.

Tədqiqatın əsas müddəaları. Tədqiqatın müdafiəyə təqdim olunan əsas müddəaları aşağıdakılardır:

1. Borçalı şivələrinin fonetik sistemi sait və samit səslərin xarakteristikası və dəyişməsi, habelə fonetik hadisə və qanunların özünəməxsusluğu ilə seçilir.

2. Borçalı şivələrinin morfoloji quruluşu nitq hissələrinin bölgüsü üzrə tədqiqata cəlb olunur.

3. Borçalı şivələrinin sintaksisi sərbəst birləşmələr, sadə və mürəkkəb cümlə səviyyəsində araşdırılır.

4. Azərbaycan dilinin dialekt bölünməsində Borçalı şivələrinin mövqeyi məsələsi əsaslandırılır.

Mövzunun aprobasiyası və nəşri. Əsər Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Bakı Slavyan Universitetinin Türkologiya kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiya mövzusu ilə əlaqədar müəllifin 16 məqaləsi çap olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə, əlavələr (lüğət və mətnlər), istifadə olunmuş ədəbiyyat, material toplanmış kənd adlarının ixtisarı və şərti işarələrdən ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Tədqiqatın ümumi səciyyəsi” hissəsində mövzunun aktuallığı və tədqiqatın elmi yeniliyi şərh olunmuş, məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilmiş, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar əks olunmuş, işin elmi-praktik əhəmiyyətindən bəhs edilmişdir.

Dissertasiyanın I fəslı “**Azərbaycan dili Borçalı şivələrinin fonetikasi**” adlanır. Azərbaycan dilinin bütün dialekt və şivələrində olduğu ki-

mi, Borçalı şivələrində də özünəməxsus fonetik xüsusiyyətlərə təsadüf edilir. Burada assimilyasiya və dissimilyasiya hadisəsi, sözün ı səsi ilə başlanması, söz əvvəlinə sait artımı, sait və samit əvəzlənmələri, söz ortasında epenteza hadisəsi və s. hallar geniş yayılmışdır.

Azərbaycan dilinin Borçalı şivələrinin fonetik sistemi özünün daxil olduğu qərb qrupu dialekt və şivələrindən az fərqlənir.

Borçalı şivələri üçün səciyyəvi olan aşağıdakı xüsusiyyətləri göstərmək olar:

Sağır ɲ səsi. Borçalı şivələrinin əsas əlamətlərindəndir: maɲa, sözün və s;

Dodaq ahənginin gözlənməsi. Bu şivələrdə ədəbi dildən fərqli olaraq, sözün ikinci və üçüncü hecalarında da dodaqlanan açıq saitlərin (o, ö) işlənməsi ilə dodaq ahəngi mühafizə olunur: oxutduro:rux, büzüşö:r;

Borçalı şivələrində ədəbi dildən və digər dialektlərdən fərqli olaraq, bəzi sözlərin əvvəlində müasir i saiti əvəzinə ı saiti işlənir: ıxıx, ısmarıc və s.

Marneuli rayonunun bəzi kənd şivələrində saitlə başlanan sözlərin əvvəlinə [h] səsi artımı müşahidə olunur: harava (araba), hasant (araba), həlvət (əlbəttə) və s.

Borçalı şivələrində qərb qrupu dialekt və şivələri üçün xarakterik olan maraqlı assimilyasiya hadisəsinə rast gəlinir: ossun (olsun), qalsın (qalsın), ha:naessə (haraya getsə) və s.

Söz ortasında səs artımı hadisəsi (epenteza): tilisim (tilsim), quluf lu (qulplu) və s.

I səsinin söz ortasında assimilyasiya olunması: ossun (olsun), assın (alsın), bissin (bilsin) və s.

“Eləmək” köməkçi felində [l] səsinin qoşalaşması xarakterikdir: ellə (elə);

[g] səsinin iki sözün qovşağında sait səslərin təsiri nəticəsində düşməsi: işə:dırsəɲ (işə gedırsən), ma:örə (məne görə) və s.

Dissertasiya işinin I fəslində **Borçalı şivələrində saitlərin xarakteristikası** məsələlərinə toxunulmuşdur. Burada uzun və qısa saitlər, diftonqlar, sait əvəzlənmələri, sait artımları və düşümü üzərində araşdırma aparılmışdır.

Borçalı şivələrində Azərbaycan dilinin başqa dialekt və şivələrində olduğu kimi, saitlərdə sonrakı uzanma hadisəsi geniş yayılmışdır. Bu şivələrdə istər söz köklərində, istərsə də şəkilçi morfemlərdə sonrakı uzanma müşahidə olunur. “Eyni templi nitqdə qısa saitə nisbətdə uzadılmış şəkildə tələffüz

edilən uzun saitlər dilimizin əvvəlki dövrlərində geniş surətdə yayılmışdır”.¹

İlkin uzanmanın zəif formasına Qazax dialektinin Başkeçid şivəsində² və Şəki dialektində bir neçə sözdə təsadüf olunmuşdur.³

Borçalı şivələrində bəzən söz əvvəlində i səsi qısa tələffüz olunur: iki(Qaç), işşəx(Qas) və s. Söz ortasında v, y samitlərinin düşməsi nəticəsində ou, öü tipli tam alçalan diftonqlar müşahidə olunur: soux, qırqoul (Sad), yasoul (Kəp), çöür, söür (Kos, Keş, Kəp, Sad). Tam alçalan diftonqlarda ikinci qapalı sait daha qüvvətli tələffüz olunur və yazıda birinci saitlə eyni sırada yazılır:soux (soyuq), çöür (çevir),qırqoul (qırqovul), söür (sevir) və s.

Yarımçıq alçalan diftonqlarda isə ikinci qapalı sait zəif tələffüz edilir və yazıda birinci saiddən bir qədər yuxarıda yazılır. Muğanlı, Sadaxlı və Qaçaqan kəndlərində bu fonetik hadisə o qədər zəifdir ki, əvvəlki səsin uzanması kimi nəzərə çarpır: bö:^üx` (böyük), dö:^ür (döyür) və s.

Bu şivələrdə diftonqların aşağıdakı tipləri müşahidə olunur: ua, üə, oa, üa: yua (yuva) (Qas), nüə (nəvə) (Sad), oandı (oyandı) (A. Gül) və s.

V.Cangidze də Dmanisi şivələrindəki o^u, ö^u diftonqlarını v və s samitlərinin düşümü ilə əlaqələndirir.⁴

E.Əzizovun fikrincə, XV-XVI əsrlərdə Azərbaycan dili şivələrində ou, oa, au diftonqları real fonetik hadisə olmuşdur. y, v samitlərinin düşməsi nəticəsində baş verən diftonqlaşma kök dil formaları ilə müqayisədə, sübhəsiz ki, innovasiya sayılmalıdır.⁵

Dissertasiyada saitlərin əvəzlənməsi belə qruplaşdırılır:

1. Arxasıra saittərinin ön sıra saitləri ilə əvəzlənməsi: a>ə. a saitinin ə saiti ilə əvəzlənməsi sözün əvvəli, ortası və sonunda müşahidə olunur: cəllət (cəllad); ədət (adət); bə:x (bayaq); ləmpə (lampa); xəlis (xalis) və s. a>ə əvəzlənməsi Təbriz dialektində də geniş yayılmışdır.⁶ A.Axundov a>ə dəyişməsinə dilxarici amillərlə bağlayır.⁷

---

¹ Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. “İzahlı dilçilik terminləri” (sorgu lüğəti), “Maarif” Bakı, 1989, s. 295.

² Axundov A. A. Seçilmiş əsərləri; 2 cildə (1 cild); Bakı, “Elm və təhsil”, 2012 s. 153-154.

³ 3.Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları, Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti, “Şərq-Qərb”, Bakı, 2008, s. 25.

⁴ Джангидзе В.Г. Дманисский говор Казахского диалекта Азербайджанского языка, АКД. Изд-во АН Азерб.ССР, Баку, 1965, с. 21-22;

⁵ Əzizov E.A. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası, Bakı, 1999, s. 135;

⁶ Məmmədov M.Ə. Azərbaycan dilinin Təbriz dialekti, Bakı, 2007, s. 27-28

⁷ Axundov A.A. Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi, Bakı, 1973, s. 35

Borçalı şivələrinin xarakterik fonetik əvəzlənmələrindən biri də qalın dodaq saitlərinin incə dodaq saitləri ilə əvəzlənməsidir. Məsələn: u>ü: yü:f (yuyub); gürüldədi (guruldadı) (Qaç, Qas) və s. Bu əvəzlənməyə Zəngilan və Qubadlı rayon şivələrində də rast gəlinir.¹

2. Önsıra saitlərinin arxasıra saitləri ilə əvəzlənməsi: ə>a əvəzlənməsi sözün birinci və ikinci hecalarında müşahidə olunur: baxd (bəxt); xancar (xəncər); xavar (xəbər) və s.

Sözün əvvəlində i əvəzinə ı səsinin işlənməsi. Bu əvəzlənməyə çox vaxt sözün birinci hecasında, l, ş səslərində əvvəl, ərəb mənşəli sözlərdə isə sözün birinci və ikinci mövqeyində təsadüf olunur: ılxı (ılxı); ılix (ılıq); ışıx (ışiq) (Muğ, Sad); İrvaham (İbrahim); ırax (ıraq); ışıltı (ışiltı); innaf (innab); ıspanax (ıspanaq); ıstax (ıslaq) (Dar) və s.

Türkologiyada ı səsinin i saitinin sinharmonik variantı olması,² həm də “çox qapalı olub i səsinə yaxın məxrəcdə olması”ndan ı>i əvəzlənməsinin baş verməsi barədəki³ fikirlərlə biz də razıyıq.

ü>u əvəzlənməsi bu şivələrdə sözün birinci hecasında xarakterikdir: umut (ümüd), qurur(qürur) və s. Əsasən, ərəb mənşəli alınma sözlərin birinci və ikinci hecasında baş verən bu hadisəyə dilimizin bütün şivələrində təsadüf olunur. Bizcə, bu hadisənin səbəbi ü səsinin əhatə olunduğu samit səslərin onunla tələffüz məxrəcinin uzaqlığından asılıdır. Çünki “sait səslərdə keçidlər onların fizioloji – akustik cəhətdən intensivliyə görə üstünlüyü prinsipi əsasında baş verir”.⁴

ö>o əvəzlənməsinə bir neçə sözün birinci hecasında təsadüf olunur: Omar (Ömər); nobat (növbə); tova (tövbə); konlu(könlü) (əks. şiv). M. Yusifov “o saitinin dılarxası məxrəcdə, ö saitinin dilönu məxrəcdəki fonoloji-akustik üstünlüyünü” qeyd etmişdir.⁵

---

¹ Бехбудов С.М. Зангиланский говор Азербайджанского языка, АКД, Баку, 1966; Abbasova R.A. Azərbaycan dilinin Qubadlı şivələri, Bakı, “Çinar-çap”, 2006, s.18

² Серебренников Б.А. Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков, изд-во “Маариф”, Баку, 1979, с. 23.

³ Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası, I hissə (Fonetika, leksika, morfolojiya), Bakı, “MBM” nəşriyyatı, 2008, s. 24

⁴ Yusifov M. Türk dillərində kök sözlərin fonomorfologiyası, I hissə (səs keçidləri), Gəncə, 1994, s. 78.

⁵ Yənə orada, s. 7.

ö>o əvəzlənməsi Anadolu yarımadasının şimal-şərq və orta dialektlərində daha geniş yayılmışdır.¹

3. Dodaqlanan saitlərin dodaqlanmayan saitlərlə əvəzlənməsi. u>ı əvəzlənməsinə Borçalı şivələrində bir neçə sözdə olmaqla sözün bütün mövqeyində təsadüf olunur: ıldız (ulduz); bılar (bular) və s.

u>ı hadisəsinə çox vaxt cənub və şərq qrupu dialektlərində sözün birinci qapalı hecasında dodaq samitlərindən (b, m, v, p) sonra rast gəlinir.² M.Yusifov ı samitinin damaq-dodaq prinsipinə görə u-dan üstünlüyünü bu keçidin səbəbi kimi əsaslandırır.³

ü>i əvəzlənməsinə bir neçə kənd şivəsində rast gəlinir: bilbil (bül-bül); bilöy (bülöv); (Y.Gül., Y.Sar., Zol.), Azərbaycan dilinin şimal-şərq qrupu dialekt və şivələri üçün xarakterik olan bu hadisə həm də Tovuz, Qazax, Qubadlı rayonunun bəzi kənd şivələrində qeydə alınmışdır.⁴

4. Dodaqlanmayan saitlərin dodaqlanan saitlərlə əvəzlənməsi. a>o əvəzlənməsi Borçalı şivələrində çox vaxt sözlərdə ikinci hecada, şəkilçilərdə isə o və u səsinin təsiri altında meydana gəlir: qoymo:llar (qoymurlar) (Qaç); olsoydu (olsa idi) (Qas.) və s. Özbək və uyğur dillərində daha çox müşahidə olunan bu hadisəyə bəzi başqa türk dialektlərində də rast gəlik.⁵ Bizcə, Borçalı şivələrindəki a>o əvəzlənməsi də qonşu Anadolu şivələrinin daşıyıcıları ilə tarixi etnik qohumluqla bağlıdır.

i>ü hadisəsi də Darvaz, Muğanlı, Sadaxlı kənd şivələrində bir neçə sözdə müşahidə olunur: [büvü]-bibi; [büvər]-bibər və s.

i>ü əvəzlənməsi Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində,⁶ həmçinin Bakı dialekti⁷ və Muğan qrupu şivələrində⁸ daha çox yayılmışdır.

5. Açıq saitlərin qapalı saitlərlə əvəzlənməsi. a>ı əvəzlənməsi. Bu səs dəyişməsi Borçalı şivələri üçün çox da xarakterik deyildir. Lakin is-

---

¹ Векилов А.Р. Турецкая диалектология ч. I, изд-во Ленинградского университета, 1973, с. 72.

² Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları, “Şərq-Qərb”, Bakı, 2008, s. 43.

³ Yusifov M.T. Türk dillərində kök sözlərin fonomorfolojiyası, I hissə, Gəncə, 1994, s. 70.

⁴ Abbasova R. Azərbaycan dilinin Qubadlı şivələri, “Çinar-çap”, 2006, s. 20

⁵ Векилов А.Р. Турецкая диалектология, ч. I, изд-во Ленинградского университета, 1973, с. 72.

⁶ Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri, Bakı, Azərb. SSR. EA nəşriyyatı, 1962, s. 33.

⁷ Şirəliyev M.Ş. Bakı dialekti, Azərb. SSR EA-nın nəşri, Bakı, 1957, s.

⁸ Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri, Azərb. SSR. EA nəşriyyatı, Bakı, 1955, s. 33.

min təsirlik halında sözün sonunda müşahidə olunur: haravıyı, babıyı, şanıyı və s. (büt. şiv.).

a>ı əvəzlənməsi yalnız bir neçə sözdə Qazax rayonunun bir neçə kənd şivələrində işlənir.¹

Türkologiyada bu saitin a fonemindən törəməsi ehtimalı da vardır. Sibir türklərinin dilində ı tez-tez a saitinin yerində işlənir. Məs: ıy-ay; ıt-at (yakut).²

6. ə>e. əvəzlənməsi Borçalı şivələrinin hamısında ismin təsirlik hal şəkilçisinin sonu ə səsi ilə bitən sözlərə artırılması zamanı baş verir: kəlmeyi (kəlməni); süzmeyi (süzməni); və s. (əks. şiv).

“Müasir türk dillərinin hamısında (tatar və çuvaş dilləri istisna olmaqla) müşahidə olunan e(ə) saiti açıq və qapalı variantlara malikdir”.³ E saiti ə saitindən ancaq tələffüz məxrəcinə görə üstündür. Bu üstünlük keçid istiqamətinin e-dən ə-yə doğru olmasını təmin edir.⁴ Bu əvəzlənməyə ən çox şərqi (daha çox Bakı dialektində) və şimal qrupu dialekt və şivələrində rast gəlmək mümkündür.⁵

7. Qapalı saitlərin açıq saitlərlə əvəzlənməsi.

i>a əvəzlənməsi Borçalı şivələrinin bəzində qeydə alınmışdır: Tahir<Tahir (Kos), sahav<sahib (Muğ) və s.

i>a əvəzlənməsinə türk dilinin Ərzurum şivəsində də rast gəlirik.⁶

Borçalı şivələrində saitlərin artımı sözün hər üç mövqeyində müşahidə olunur.

1.2. yarımfəslində Borçalı şivələrində samitlərin xarakteristikası verilir. Şivələrdə ədəbi dilimizin bütün samit səsləri mövcuddur. Lakin burada ədəbi dildə olmayan [q` , ɲ] (dilarxası q və sağır nun səsi), [x`] (diltortası x` səsi), həmçinin [dz] (dilönü, dışarası dz səsi) səciyyəvidir. Aparıcı xüsusiyyət kimi, ɲ (sağır nun) səsi həm söz köklərində, həm də bitişdirici samit mövqeyində aktivdir: səɲəh (sənəh); bəɲ (xal); cəɲ (kif); dəɲiz;

---

¹ Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri, Bakı, Azərb. SSR. EA nəşriyyatı, 1967, s. 20.

² Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası, I hissə, Bakı, “MBM” nəşriyyatı, 2008, s. 24.

³ Yenə orada, s. 20.

⁴ Yusifov M.T. Türk dillərində kök sözlərin fonomorfologiyası, I hissə, Gəncə, 1994, s. 75.

⁵ Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları, “Şərqi-Qərb”, Bakı, 2008, s. 50.

⁶ Векеров А.Р. Турецкая диалектология, ч. I, изд-во Ленинградского университета, 1973, с. 59.

maña (məna); saña (səna); η şəxs sonluğu (II şəxs tək və cəm) kimi də işlənilir: açın, gedin, açınız, gediniz və s.

Kar q` səsi Marneuli, Bolnisi, Dmanisi şivələri üçün xarakterikdir: kıfıl, kuş, kış, kıt və s.

“Türk dillərində k (ka) samitinə aid birbaşa keçiddə q samiti əsas yer tutur. Q` (ka) samiti fonetik-akustik xarakterinə görə dilarxası kar, kipləşən, q samiti isə dilarxası, kipləşən cingiltili fonemdir. İstər türkoloji tədqiqatlarda, istərsə də Hind-Avropa dillərinə aid müvafiq araşdırmalarda k-q korrelyasiyası ya birinin variantı, ya törəməsi, ya allofonu və ya paraleli kimi xarakterizə edilir”.¹

Samitlərin əvəzlənməsi. Söz əvvəlində b>p əvəzlənməsi Borçalı şivələrinin əsas xüsusiyyətlərindəndir: pişirer (bişirir); pitmə:r (bitmir); piçin (biçin) (əks.şiv). b>p əvəzlənməsi qərb qrupu şivələrinin əsas fərqləndirici əlamətdir.²

Bəzi alınma sözlərdə isə bu samitlər arasında p>b əvəzlənməsi baş verir: bol (pol) (döşəmə); bolk (polk); bilamot(pulemyot); bamador (pomidor) və s. (Aqm, Sad). Qeyd etmək lazımdır ki, hər iki hala (b>p və p>b) türk dilinin Trabzon şivəsində də təsadüf olunmuşdur.³

t>d əvəzlənməsi Borçalı şivələrində bir neçə sözdə qeydə alınmışdır: də:r (tər), dərrədim (tərlədim), dərrix` (tərlək) (Sad, Muğ), dərrəməx` (tərləmək).⁴

N.A.Baskakov türk dillərində söz əvvəlində cingiltili d samitinin işlənməsini oğuz, kar t samitinin işlənməsini isə qırpaq xüsusiyyətlə hesab edir.⁵

M.Ş.Şirəliyev də t>d əvəzlənməsinin qırpaq abidələrində olduğunu qeyd edir.⁶

E.İ.Əzizov Azərbaycan dili şivələrində söz əvvəlində özünü göstərən d>t və t>d əvəzlənmələrini sözün ilkin başlanğıc şəkli kimi deyil, artıq

---

¹ Yusifov M.T. Türk dillərində kök sözlərin fonomorfologiyası, I hissə, Gəncə, 1994, s. 28.

² Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri, Bakı, Azərb. SSR. EA nəşriyyatı, 1967, s. 31.

³ Векилов А.Р Турецкая диалектология, ч. I, изд-во Ленинградского университета, 1973, с. 59.

⁴ Джангидзе В.Г. Дманисский говор Казахского диалекта Азербайджанского языка, Изд-во АН Азерб. ССР, Баку, 1965, с. 21-22.

⁵ Баскаков Н.А. Тюркские языки. М., 1960, с. 118.

⁶ Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları, Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti, “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, Bakı, 2008, s. 77-78.

müəyyənlanmış fonetik sistemdə baş verən karlaşma və cingiltişmə hadisəsinin nəticəsi kimi izah edir.¹

Zənnimizcə, müəlliflərin söylədiyi fikirləri ayrı-ayrı bölgə şivələrinin qanunauyğunluğunun tələblərinə müvafiq şərh etmək daha məqsədə uyğundur. Bu hallar Borçalı mahalının digər şivələrində də müşahidə olunur.

c>j əvəzlənməsi də Borçalı şivələrinin əsas əlamətlərindəndir:² qoja (qoca); geje (gecə); neje (necə); ciji (cici) və s. E.Əzizov bu əvəzlənmənin səbəbini qovuşuq [c] səsinin sadələşməsi ilə əlaqədar olduğunu göstərir.³

Samit artımı Borçalı şivələrində söz əvvəlində və söz ortasında müşahidə olunur: [h] səsinin artımı ən çox açıq saitlərdən əvvəl özünü göstərir: harava (araba); Hazırbeyjan (Azərbaycan) (Sad); horax (oraq) (Kəp); həlvət (əlbəttə) (Kos) və s.

M.Şirəliyev [h] səsi artımı barədə ilk məlumatın M.Kaşğariyə aid olduğunu və hind dilinin təsiri ilə baş verməsini yazır. Azərbaycan dialekt və şivələrinə gəlincə, h-laşmanı ərəb dili təsirinə məruz qalan və Qafqaz-İber dilləri əhatəsində olan türk dillərində öz təsirini göstərməsi ilə əsaslandırır.⁴

[y] səsinin söz əvvəlinə artımı Borçalı şivələrində digər şivələrimizdən fərqli şəkildə təzahür edir: yığvalım (bəxtim); yaloy (alov) (Sad, Qaç, Muğ, Dar); yallatmax (aldatmaq) (A.Sar); yayax (piyada); yencə (indicə) (Dar, A.Sar) və s.

Bizcə, bu hal samit artımı yox, dil tarixində mövcud bir fonetik əlamətdir. Çünki bu qədim xüsusiyətin izləri “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında və klassik ədəbiyyat nümunələrində özünü göstərir. Bu xüsusiyyət Zaqatala-Qax şivələrində daha intensivdir. Söz ortasına [y] səsinin artımı isə Borçalı şivələrində bəzi alınma (fayız; şöybə (Sad); tiyatr; beysavad), həmçinin sözlə hissəcik arasında (ordoymuş, Usufuymuş, istiydi (əks.şiv)) müşahidə olunur.

Samit düşümü Borçalı şivələrində söz əvvəlində də nəzərə çarpır. Məsələn, y samitinin düşümü, əsasən, qapalı dodaq saitlərindən əvvəl baş verir: Usuf (Yusif); umurta//murta (yumurta); umax (yumaq); ük (yük) və s. M. Rəsənen [y] səsinin düşümünə qaqauz dilində və Bolqarıstandakı

---

¹ Əzizov E.İ. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası, Bakı, 1999, s. 120.

² Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələri, s. 35.

³ Əzizov E.İ. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası, Bakı, 1999, s. 124.

⁴ Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları, Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti, “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, Bakı, 2008, s. 96.

türk dialektlərində də təsadüf olduğunu göstərir.¹

[h] səsinin düşməsi bu şivələrdə dodaqlanan ön sıra saitlərindən əvvəl müşahidə olunur: ürməx` (hürmək); örməx` (hörmək); örüx` (hörük); örümçəx` (hörümçək); ülükdü (hürkdü) (Qas).

F.Zeynalov h foneminin sonradan ortaya çıxdığını, pratürk dövründə olmadığını qeyd edərək daha çox oğuz qrupu dillərində müşahidə olduğunu yazır.²

Deməli, oğuz qrupu elementlərini daha çox qoruyub yaşadan qərb qrupu dialekt və şivələrində qırpaq xüsusiyyətləri də yox deyildir.

[g] səsinin düşməsi isə bu şivələrdə, əsasən, mürəkkəb felləri, “gö-rə” qoşmalı birləşmələri əhatə edir: başa^əler (başa gəlir); yola^eder (yola gedir) və s.

Söz köklərində samitlərin qoşalaşmasını V.Cangidze Dmanisi (Başkeçid) şivələrində müşahidə edərək onun iki tipini göstərir.³ Bu şivələrdə ən çox q, r, k`, m, ç səsləri geminatlaşır: oqqədər, kərrə, sakkat (şikəst), çommax, kiççix`.

Borçalı şivələri üçün xarakterik hallardan biri də heca düşü müdür: ə:ğ (ayaq); burğan (burulğan); da: (daha); otdu (oturdu); de:r (deyir); Bavayşı (Babakişi) və s. (əks.şiv.).

Bu şivələrdə tam geri və yarımçıq geri assimilyasiya növləri də qeydə alınmışdır.

Borçalı şivələrində şəkilçilərdə dodaq ahəngi daha böyük üstünlüyə malikdir: yoxlo:r (yoxlayır); dolduror (doldurur) və s. Buna baxmayaraq, ahəngin pozulması da şivələr üçün xarakterikdir: ağırıy alem (ağrın alım); yaşeyiş-yaşayış və s. (əks.şiv.).

Dissertasiyanın II fəslı “Azərbaycan dili Borçalı şivələrinin morfoloqiyası” adlanır. Bu fəsildə bəhs olunan şivələrin morfoloji quruluşu əsas və köməkçi nitq hissələri adı altında tədqiq olunur. Borçalı şivələrində isimlə əlaqədar xarakterik cəhətlər ən çox düzəltmə isimlərdə, hal və mənsubiyyət şəkilçilərində müşahidə olunur.

---

¹ Ряснен М. Материалы по исторической грамматике тюркских языков Москва, 1955, с. 165.

² Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası, I hissə, Bakı, “MBM” nəşriyyatı, 2008, s. 34.

³ Джангидзе В.Г. Дманисский говор Казахского диалекта Азербайджанского языка, Изд-во АН Азерб. ССР, Баку, 1965, с. 25.

a) sadə isimlər: kol (meşə); süysün (boyun); sozu (meşə soğanı); najax (kiçik balta) və s.

b) düzəltmə isimlər: ulamçı (izitirən); yançı (köməkçi); qalınça (döşəkçə); qiymaça (ləçək); qulufu (su içmək üçün qab) və s.

c) mürəkkəb isimlər: baltikan (ağac); başəyax (kəlləpaça, sünbül); baja-baja (uşaq oyunu); qarğadili (cəftə) və s.

Borçalı şivələrinin ən səciyyəvi morfoloji əlamətlərindən biri də ismin təsirlik halının sonu saitlə bitən isimlərdə -y₁ -y₂ -y₃ -y₄ şəkilçisini qəbul etməsi ilə meydana çıxır: maşığı, kişiyi, gejeyi, çalğıyı, göərtiyi (göyertini); koruyu (mismar) və s.

H.Mirzəzadə XVIII əsrə qədər mövcud olan yazılı materialların dilində saitlə bitən isimlərin təsirlik hal şəkilçisindən əvvəl bitişdirici [n] səsi ilə yanaşı [y] səsinə də qəbul etdiyini göstərir.¹

-y₁⁴ təsirlik hal şəkilçisi hal-hazırda dilimizin qərb,² cənub³ və qismən şərq qrupu, həmçinin Kərkük dialektinə⁴ daxil olan bəzi şivələrdə qalmışdır. Məsələn: arpıyı, buğduyu, daneyi, bölmüyü (nəlbəki); ütiyü, murtdoyu (yumurta); quzuyu, dəveyi, kişiyi.

Bu şivələrdə -lar² şəkilçisinin -nar -nər; -dar -dər; -zar -zər və s. variantları müşahidə olunur. F.Zeynalov bütün türk dillərində kəmiyyət kateqoriyasının əlamətinin fərqi n₁ t₁ d₁ z-yə keçməsinə, a//ə//e səsinin o//ö variantlarının olmasında görür.⁵

Borçalı şivələrində sifətlərin səciyyəvi zəngin leksik fondu mövcuddur:

1) sadə sifətlər: qoxta (səliqəli); ey (yaxşı); zındı (tənbəl) və s.

2) düzəltmə sifətlər: qaraçı (xəsis); əfçi (qadın xasiyyətli kişi) və s.

3) mürəkkəb sifətlər: ağzıvay (boşboğaz); boğazqulu (qarınqulu); günəqarşı (güntutun yer); darqursax (hövsələsiz) və s.

Sifətin azaltma dərəcəsinin -rax² şəkilçisi ilə düzəlməsi Borçalı şivələrini digər şivələrdən fərqləndirir: xırdarax, alçarax, işdirəx¹ və s.

Tədqiq olunan şivələrdə **mən** və **sən** şəxs əvəzlilikləri yönlük halda “sağır nun” səsi ilə işləndiyi üçün ədəbi dildən fərqlənir: maña, saña.

¹ Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: “Elm”, 1986, s. 44.

² Qərb qrupu dialekt və şivələri, s. 76.

³ Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri, Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1962, s. 86.

⁴ İraq-Türkmən ləhcəsi, Bakı, “Elm”, 2004, s.

⁵ Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası, I hissə, Bakı, “MBM” nəşriyyatı, 2008, s. 116.

Bu fakta əsaslanan F.Q.İsxaqov belə hesab edir ki, vaxtilə türk dillərində I və II şəxs əvəzliliklərinin təkinin “man, san” şəkli olmuşdur.¹

Deyilən fikirləri təsdiq edən M. İslamov belə hesab edir ki, Azərbaycan dili dialekt və şivələrində və başqa türk dillərinin dialektlərində I və II şəxsin təkində adlıq halda “man, san” formasının işlənməsi bu ehtimalın doğruluğunu təsdiq edir.²

Borçalı şivələrinin bəzində qədim “kəndi” əvəzliyinin “gəndi” fonetik variantı işlənir. Maraqlı cəhət ondadır ki, bu qədim söz bəzi mürəkkəb sözlərin tərkibində mühafizə olunsada, əvəzlilik funksiyasını itirmişdir: gəndigələn//gəndəliyən (Bab.Muğ) // gəndiyələn (Axm, Qas) – biçin vaxtı kövşənə tökülən sünbüllərdən yenidən bitən taxıl. Şəki dialektində də “kəndi” sözü birləşmə tərkibində işlənir: kəndi başına, kəndi vəzifən və s.³ Karvansaray şivəsində isə “kəndi” “öz” əvəzliyinin sinonimidir.⁴ Bu əvəzlilik oğuz qrupu türk dillərindən yalnız Azərbaycan dilində işlənmir.⁵

Borçalı şivələrinin səciyyəvi sual əvəzlilikləri hancarı/həncəri/hanjarı; nağarta//naxarta//nağartə və s. *Hancarı* sual əvəzliyi qərb qrupu dialekt və şivələrinin əsas əlamətlərindən biridir.

Tədqiq olunan şivələrdə fel öz zəngin lüğət fondu ilə diqqəti çəkir. Fellər 1) sadə; 2) düzəltmə və 3) mürəkkəb şəkildə təzahür edir.

Sadə fellər: budamax – döymək, qımılınmax – tərpnəmək və s.

Düzəltmə fellər: Adlardan fel düzəldən şəkilçilər -la// -da (-lə// -də) -ra//rə: ayırtđamax//arıtdamax – təmizləmək; badısdamax – ev quşlarını nişanlamaq; bulullamax – balaca ot tayası düzəltmək; -laş// -raş -rəş: uyqurraşmax – razılaşmaq, cəlləşməx` – mövqeyini sübut etmək; -lan<sup>2</sup>: öyfələmməx` – qəzəblənmək, -il⁴: sərilməx` – yağışın dayanması, soğulmax – suyun tədricən kəsilməsi, darılmax – incimək və s.

Mürəkkəb fellər: varıf getməx` – çıxıb getmək; mətəris verməx` – dayaq vermək və s.

---

¹ Исхаков Ф.Г. Местоимение, Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков. Морфология. ч. II, Изд-во АН СССР М., 1956, с. 224.

² İslamov M.İ. Türk dillərində əvəzliliklər. Bakı, “Elm”, 1986, s. 14.

³ İslamov M.İ. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti, Bakı, Azərb.SSR EA nəşriyyatı, 1968, s. 108.

⁴ İslamov M.İ. Türk dillərində əvəzliliklər. (Azərbaycan dilinin dialekt materialı əsasında) “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 1986, s. 158.

⁵ Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikası, II hissə, Bakı, “Elm”, 1986, s. 48.

“oy oylamax” tipli fellərə digər şivələrimizdə də təsadüf edən R.Rüstəmov bu fellərin çox qədim tarixə malik olmasını əsaslandıraraq hal-hazırda müasir Azərbaycan ədəbi dilindən çıxıldığını yazır.¹

Bu şivələrdə feli sifət düzəldən –an² və –dıq⁴ + mənsubiyyət şəkilçiləri ən fəal işləkiyə malikdir.

Borçalı şivələrində feli bağlama şəkilçilərinin –ıf⁴ –ıp –ıv –anda² –alı² –yalı variantları işlənir: dolduruf yollandım, əl-üzümü yuyuf ayıldım (A.Gül), umbuzuma alıf apardım (Bab); Olar köçəli biz də kənddən çıxdıx. (Keş).

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir ədəbi dilimizdə arxaikləşmiş –alı şəkilçisi qərb qrupu dialekt və şivələri üçün səciyyəvidir.² Bu şəkilçiyə –anı–əni variantında əksər şivələrdə rast gəlmək mümkündür.³

Zənnimizcə, –alı>anı əvəzlənməsində –an² feli sifət əlamətinin əsas olması nəzərə çarır. –alı² XIX əsrə qədər yazılı ədəbi dil nümunələrində mühafizə olunmuşdur.⁴

Borçalı mahalının bəzi şivələrində indiki zaman şəkilçiləri üç variantlıdır: –er//–e:r, –or//o:r –ör//–ö:r: pencəle:rəm; pencəle:rsən; pencəle:r; pencəle:rıx⁴; pencəle:rsiñiz; pencəle:r(lər) (Sad). Bəzi kənd şivələrində –ır⁴ şəkilçisinin ədəbi dildəki dörd variantı işlənir. (Ağm, A.Sar. Ar, Qaç, Kəp). Lakin bu şivələrdə –ı:r⁴ variantı aktivdir. Araplı və Axlımahmudlu şivələrində II şəxs təkdə –an/-ən, cəmdə –ınız⁴ şəxs sonluqları işlənir: gedirən, bilirən, gedirsiniz, bilirsiniz.

Bu şivələrdə qəti gələcək zamanın formal əlaməti –aj –ıj –əj –ij, –oj –uj –öj –üj şəkilçisidir.

Marneuli rayonunun Lejvəddin şivəsində qəti gələcək zaman II şəxsdə həm də –aş//–əş (–yaş//–yəş) variantında təzahür edir.

Qeyri-qəti gələcək zamanın əlaməti Marneuli rayonunun Aşağı Saral kənd şivəsində II şəxs tək və cəmində bəzən –an//–ən, –ınız⁴ şəxs şəkilçilərinin işlənməsi ilə ortaya çıxır: alarañ<alarsañ; gələrsiniz.

Düzəltmə zərflərin yaranmasında –qarı (dışqarı//çışqarı); –ca (ustufca, kirimişcə); –di (ilkindi//ikindi); –ama² (birəmə, şırrama, dördəmə) şə-

---

¹ Rüstəmov R.Ə. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində fel, Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1965, s. 182.

² Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələri, Bakı, 1967, s. 146.

³ Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları, Ali məktəblər üçün dərslər vəsaiti, “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, Bakı, 2008, s. 273.

⁴ Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: “Elm”, 1986, s. 174.

kilçilərindən istifadə edilir. Mürəkkəb zərflərin əmələ gəlməsində eyni sözün təkrarı – xınca-xınca, dəmgil-dəmgil; ba//va bitişdiricisi ilə – dalval, üzvüz və s. əsasdır. Bu bərdə H.Mirzəzadə yazır: “Əslində, bu şəkilə zərf düzəldilməsi yazılı dövrdə canlı dillə bağlıdır. Görünür, təkrar yolu ilə zərf yaradılmasının ən qədim qəlibidir. İlk mərhələsində belə zərflər bilavasitə törətdiyi felin özü ilə işlənmişdir. Sonrakı abstraksiya nəticəsində bu zərflər müstəqilləşmişdir.”¹

Borçalı şivələrində ötəri, savya, -nan-nən, -yna-ynə-na-nə, doğru qoşmaları aktivdir. əmə//-ama//əmbə//amba; kɪ⁴//kɪn⁴, yə, yə də, on^öyrə//onçun və s. bağlayıcılar intensivdir.

Dissertasiya işinin III fəslə “**Azərbaycan dili Borçalı şivələrinin sintaksisi**” adlanır. Bu fəsilə şivələrin sintaksisi on bir yarımbaşlıq altında tədqiqatə cəlb olunur.

Borçalı şivələrinin sintaktik baxımdan araşdırılmasından məlum olur ki, indiyə qədər sistemli tədqiqatdan kənar qalan Borçalı şivələrində dialekt sintaksisi üçün xeyli maraqlı faktlar mövcuddur. Aparılan tədqiqatın nəticəsi göstərir ki, Aran Borçalıda müşahidə olunan sintaktik xüsusiyyətlər bəzən Orta və Dağ Borçalıda işlədilmir. Bunun əksinə olan halları da müşahidə etmək mümkündür.

M.İslamov qeyd edir ki, “...Fonetik və morfoloji cəhətdən dialektlər arasında mövcud olan böyük fərqlər sintaksisdə nəzərə çarpmır. Ona görə də ayrı-ayrı dialektlər arasındakı sintaktik fərqləri ayırmaq çətindir. Odur ki, dialekt və şivələrin sintaksisindən bəhs edərkən dialektləri ədəbi dildən ayıran və ya ona yaxınlaşdıran xüsusiyyətlərdən danışmaq lazım gəlir”.²

Borçalı bölgəsinin Sadaxlı və Lejvəddin kənd şivələrində ismin xəbərlik kateqoriyasında şəxs sonluqları işlədilmir: Mən Sadaxlı; Sən Sadaxlı; O Sadaxlı; Biz Sadaxlı; Siz Sadaxlı; Olar Sadaxlı. Eyni vəziyyətə Azərbaycan dilinin bəzi şivələrində də təsadüf olunur.³

M.Cəfərzadə yazır ki, “xəbərin sayla kəmiyyətə görə uzlaşmasına az-çox bütün dialekt və şivələrdə rast gəlmək olsa da, lakin bu yalnız qərb qrupunda xeyli ardıcıldır”.⁴

---

¹ Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfoloqiyası, Azərtədrisnəşr, Bakı, 1962, s. 190.

² İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti, Bakı, 1968, s. 162.

³ Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları, Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti, “Şərq-Qərb”, Bakı, 2008, s. 290.

⁴ Cəfərzadə M. Azərbaycan dilinin dialekt sintaksisi, Bakı, Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1990, s. 32.

İdarə əlaqəsində də bu şivələrdə maraqlı faktlar qeydə alınmışdır: **Payız** soğanı çıxarde:rix; (Kəp); **Kış** şumu əke:rix` (Sara).

M.Məmmədli bəzi şivələrdə adlıq halın yerlik halı əvəz etməsinin həm yer mənalı isimlərdə, həm də saylarda müşahidə olunduğunu qeyd edir: Biri **İran** qaldı, badbax oldu (Təb); **Cülyə** su durar (Bor); **Qırx beş** öylənmişəm (Muğ).¹

İsmi birləşmələrə dair aşağıdakı cəhətlər özünü biruzə verir:

- Bəzi II növ ismi birləşmələr ədəbi dildəki I növə uyğundur: ağaş qaşığı<ağac qaşığı; dəmir qaşığı<dəmir qaşığı

- Bəzi kəndlərdə III növ ismi birləşmənin II tərəfi ikiqat mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir: gəlin gedən günüsü, patron iyisi (Keş, Ağ, Y.Gül). Eyni vəziyyət digər şivələrimizdə də qeydə alınmışdır.²

Borçalı şivələrində sual cümləsinin sual ədatları ilə işlənən tipi daha xarakterikdir. Belə cümlə tipləri öz yayılma mərkəzini qərb qrupunda tapmış, bu qrupdan şimal-şərqə, yəni şimal qrupu istiqamətində, şərqə doğru keçid şivələrində və cənuba doğru cənub qrupunda öz təsirini zəif göstərir.³

Dialektologiyada belə bir fikir var ki, dialekt və şivələrdə mürəkkəb cümlədən az istifadə olunur. Akademik M.Şirəliyev də mürəkkəb cümlənin daha çox monoloji nitqdə işlənməsini qeyd edir.⁴ M.Cəfərzadə isə folklor materiallarına əsaslanaraq sadə və mürəkkəb cümlənin işlənməsinin bərabər olmasını əsaslandırır.⁵

Bu şivələrdə tabeli mürəkkəb cümlənin müxtəlif növləri ən çox yerli aşıqların monoloji nitqində nəzərə çarpır.

Borçalı şivələrində digər dialekt və şivələrdən fərqli olaraq, vasitəsiz nitqin işlənməsi çox müşahidə olunur. Bu şivələrdə vasitəsiz nitqin işlədilməsi emosional vəziyyətlə bağlıdır: Vaqif dedi: “Kimiñ iki başı var, mənəm sunuruma əyax bassıñ (Dar). Bu şivələrdə vasitəli nitqdə ki//kı//ku//kü; kın//kin//kun//kün; kına//kinə tabelilik bağlayıcılarından istifadə olunur: Qulu dedi kinə, obaşdannañ yaylağa yola düşö:rux`; Mahir

---

¹ Məmmədli M. Azərbaycan dili şivələrində ismin qrammatik kateqoriyaları, Bakı, Elm, 2003, s. 94.

² Cəfərzadə M. Azərbaycan dilinin dialekt sintaksisi, Bakı, Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1990, s. 13.

³ Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri, Bakı, 1967 s. 171.

⁴ Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları, Bakı, 2008, s. 307.

⁵ Cəfərzadə M. Azərbaycan dilinin dialekt sintaksisi, Bakı, Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1990, s. 201.

yazıf kı, bu ilin yazında kəndə qayıdajax (Dar. Mar, Fax).

Tədqiqatın “**Nəticə**” hissəsi aşağıdakı kimi ümumiləşdirilmişdir: Borçalı şivələri üçün xarakterik olan x[˘],k[˘],ŋ samitlərinin işlənməsi nəzərə cərpır, şəkilçilərdə dodaq ahəngi müşahidə olunur, şivədə təsirlik hal şəkilçisinin sonu saitlə bitən sözlərdə -y₁,-y₂,-y₃,-y₄ kimi işlənir, felin indiki zamanı -e:r, -o:r, -ör şəkilçisi vasitəsi ilə yaranır, idarə əlaqəsində hallar bir-birini əvəz edir, cümlədə söz sırası pozulur və s.

Dissertasiyanın əlavə hissəsində mətnlər və sözlük verilmişdir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu aşağıdakı tezis və məqalələrdə əksini tapmışdır:

1. “Borçalı dialekt və şivələrində Anadolu türkü ədəbi dilinin nümunələri”, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, Bakı, 2002, № 4, s. 13-16.

2. “Borçalı dialekt və şivələrində işlədilən Anadolu türkü ədəbi dilindən keçmiş fellər”, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, Bakı, 2003, № 1, s. 16-20.

3. “Borçalı dialekt və şivələrində işlənən Anadolu türkü ədəbi dilindən keçmiş sifətlər”, Dil və ədəbiyyat, № 4 (38), Bakı, 2003, s. 108.

4. “Anadolu türkü canlı dili və Borçalı dialekt və şivələrində zərflər”, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, Bakı, 2004, № 3, s. 28-304.

5. “Anadolu türkü canlı dili və Borçalı şivələrində nidalar”, Dil və ədəbiyyat, № 2 (40), Bakı, 2004, s. 57.

6. “Anadolu türkü canlı dili və Borçalı şivələrində əvəzlilər”, Dil və ədəbiyyat, № 2 (44), Bakı, 2005, s. 161.

7. “Anadolu türkü canlı dili və Borçalı dialekt və şivələrindəki ortağ sözlərin fonetik xüsusiyyətləri”, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, Bakı, 2005, № 2, s. 11-15.

8. “Azərbaycan dilinin Borçalı şivələrində bəzi ədatların səciyyəvi xüsusiyyətləri” Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, Bakı, 2005, № 6, s. 15-18.

9. “Azərbaycan dilinin Borçalı şivələrində bəzi modal sözlərin xüsusiyyətləri”, Azərbaycan Dillər Universiteti, Elmi xəbərlər, № 6, Bakı, 2007, s. 137-140.

10. “Azərbaycan dilinin Borçalı şivələrində bəzi bağlayıcıların xüsusiyyətləri”, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu “Tədqiqələr”, Bakı, 2007, № 4, s. 186-190.

11. “Azərbaycan dilinin Borçalı şivələrində bəzi qoşmaların səciyyəvi xüsusiyyətləri, Dil və ədəbiyyat, № 5 (59), Bakı, 2007, s. 53-55.

12. “Anadolu türkləri yaşayan dili ve Azərbaycan dili Borçalı şivelerindeki ortak sözlərin sesbilgisi ve yapı özellikləri”, İstiqbal Cad. № 48, Beyoğlu, İstanbul, 2010.

13. “Фонетические и морфологические особенности Борчалинских говоров Азербайджанского языка”, Институт педагогических наук им. Якова Гогебашвили при факультете магистрских и докторских программ Государственного университета Ильи, Сазриси Сборник трудов, № 26, Тбилиси, 2010, стр. 82-86.

14. “Azərbaycan dili Borçalı şivələri sintaksisinin səciyyəvi xüsusiyyətləri”, AMEA M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Filologiya məsələləri, Bakı, 2011, № 2, s. 61-67.

15. Azərbaycan dilinin Borçalı şivələri və Anadolu türkü ədəbi dilindəki orta q sözlərin morfoloji xüsusiyyətləri. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Mədəniyyətlərarası dialoq: linqvistik, pedaqoji və ədəbi aspektlər. Azərbaycan Dillər Universiteti, 25-27 noyabr 2010. s. 219-220.

16. Azərbaycan dilinin Borçalı şivələrində uzlaşma və idarə əlaqələrinin səciyyəvi xüsusiyyətləri. Respublika elmi-praktik konfransın materialları. Universitetlərarası dialoq: auditoriyanın idarə olunması, qiymətləndirmə, şəffaflıq. Azərbaycan Dillər Universiteti, 24-25 noyabr 2011. s. 76-77.

БОРЧАЛИНСКИЕ ГОВОРЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА (фонетические и грамматические особенности)

РЕЗЮМЕ

Фонетические и грамматические особенности, наблюдаемые в Борчалинских говорах не характерны для других диалектов и говоров, а также для литературного азербайджанского языка.

В I главе диссертации «Фонетика Борчалинских говоров Азербайджанского языка» рассматриваются вопросы, связанные с прибавлением, утерием гласных и согласных, целых слогов в словах, отличительные особенности дифтонгов, геминантных согласных, даются образцы, связанные с метатезой, нарушением закона сингармонии и др.

Во II главе «Морфология Борчалинских говоров Азербайджанского языка» рассматриваются характерные особенности этих говоров, выражающиеся в склонениях имен существительных, местоимений, степени сравнений прилагательных, изъявительных, повелительных наклонениях глагола, причастием и деепричастием. Здесь же анализируется морфология частей речи, даются образцы простых, производных, сложных имен существительных, прилагательных, глаголов, наречия.

В данной главе представляются и анализируются характерные для Борчалинских говоров примеры, связанные с послелогоми, союзами, частицами, модальными словами.

III глава диссертации посвящается синтаксису Борчалинских говоров. Здесь представлены примеры о синтаксических связях слов. Анализируются материалы о согласованиях, управлениях, примыканиях. В отдельных параграфах рассматриваются характерные особенности повествовательных, вопросительных, повелительных предложений, особенности предложений с однородными членами, вводными словами и предложениями.

Большое место в этой главе отводится сложносочиненным и сложноподчиненным предложениям. Сложносочиненные предложения в этих говорах объединяются по смысловым оттенкам. А в слож-

ноподчиненных предложениях главные и придаточные предложения объединяются в основном различными подчинительными союзами, отличающимися от азербайджанского литературного языка фонетическими особенностями.

Здесь же приводятся и анализируются образцы прямой и косвенной речи.

Заключение исследования освещается в 32-х пунктах.

**BORCHALI SPEAKINGS OF AZERBAIJAN LANGUAGE A
(phonetic and grammar peculiarities)**

SUMMARY

The dissertation is dedicated to one of the little-studied problems, that is an issue of Phonetic and Grammar peculiarities, of Borchali speakings of Azerbaijan language. They are different from other speakings, dialects in Azerbaijan literary language.

The dissertation consists of introduction, three chapters, conclusion, a list of used of literature and addition. The introduction grounds the topicality, determines the aim, tasks and the sources of investigation and discovers.

The first chapter of dissertation is “Phonics of Borchali speakings of Azerbaijan language,,

The author investigates the questions connected with addition or losing vowels, consonants in words, in whole syllables, distinctive peculiarities of diphthongs.

The author gives examples connected with metathesis. The title of the second chapter is “Morphology of Borchali speakings of Azerbaijan language”. In this chapter the author investigates morphological characteristic peculiarities of these speakings. These peculiarities are expressed in declension of nouns, pronouns, degrees of comparisons, in the indicative and imperative moods of verbs, participles. The author analysed the formation of parts of speech, gives examples, which are connected with conjunctions, modal verbs.

The third chapter of dissertation is dedicated to the syntax, of Borchali speakings.

The author gives examples of syntactical ties of words, analysed materials about grammatical agreement, government, adjoining.

In some paragraphs the author considers characteristic peculiarities of declarative sentences, interrogative sentences and imperative sentences of Borchali speakings.

The author pays a great attention to the compound and the complex sentences.

The compound sentences in these speakings are joined according to shades of meaning. But in complex sentences the main sentence and subordinate clause are joined by different subordinate conjunctions, which differ from Azerbaijan literary language.

Summing up the investigation the author draws the conclusion.

Kənd adlarının ixtisarı

Abdallı (Abd.)	Keşəli (Keş.)
Ağaməmmədli (Ağm.)	Kəpənəkçi (Kəp.)
Araflı (Arf.)	Kosalı (Kos.)
Arıxlı (Arx.)	Qaçaqan (Qaç.)
Aşağı Güləver (A.Gül.)	Qasımlı (Qas.)
Aşağı Saral (A.Sar.)	Qızıldaş (Q.Daş.)
Ayorta (Ayor.)	Qızılhacılı (Q.Hac.)
Babakişilər (Bab.)	Qoçulu (Qoç.)
Bəylər (Bəy.)	Lejvəddin (Lej.)
Bəytəkər (Bəyt.)	Marneuli (Mar.)
Bolnisi (Bol.)	Muğanlı (Muğ.)
Candar (Can.)	Ormeşen (Orm.)
Darvaz (Dar.)	Sadaxlı (Sad.)
Dəllər (Dəl.)	Sarıməmmədli (Sarm.)
Dəmirli (Dəm.)	Seneb (Sen.)
Faxralı (Faxr.)	Yuxarı Güləver (Y.Gül.)
İlməzli (İlm.)	Yuxarı Saral (Y.Sar.)
İmir (İmir.)	Zolgöyəc (Zol.)
İmirhəsən (İmrh.)	

Çapa imzalanıb: 22.10.2014.
Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100.

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА

ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ имени НАСИМИ

На правах рукописи

САДАГАТ КЕРИМ ГЫЗЫ АСАДОВА

БОРЧАЛИНСКИЕ ГОВОРЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

(фонетические и грамматические особенности)

5706.01 – Азербайджанский язык

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

Диссертации на соискание ученой степени доктора философии по
филологическим наукам

БАКУ – 2014